

ЛІНГВОДИДАКТИКА

УДК 811. 161.2

У. І. МНХАЙЛАНШИН

ЗАСВОЄННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ, ВИБРАНИХ З РОМАНУ Б. ХАРЧУКА «ВОЛИНЬ»

Охарактеризовано фразеологічність як одну з провідних лінгвістичних особливостей розмовного діалогічного мовлення героїв будь-яких художніх творів. Разом із ситуаційністю та емоційністю вона забезпечує умови для функціонування синонімічних і антонімічних фразеологізмів у діалогічному спілкуванні героїв. Приклади вжитих фразеологічних одиниць вибрано з роману «Волинь» Б. Харчука. Запропоновано роботу над фразеологізмами письменника на уроках української мови з використанням фразеологічного словника.

Ключові слова: діалог, діалогічне мовлення, фразеологічність, фразеологічні одиниці, синонімічні фразеологізми, антонімічні фразеологізми, художні твори.

У. Н. МНХАЙЛАНШИН

УСВОЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ИЗВЯЧЕННЫХ ИЗ РОМАНА Б. ХАРЧУКА «ВОЛИНЬ»

Схарактеризована фразеологічність як одна з ведучих лінгвістических особностей розмовної діалогіческой мови героїв любых художественных произведений. Вместе із ситуативностью и эмоциональностью она обеспечивает условия для функционирования синонимических и антонимических фразеологизмов в диалогическом общении героев. Примеры использованных фразеологических единиц отобраны из романа «Волинь» Б. Харчука. Предложена работа над фразеологизмами писателя на уроках украинского языка с использованием фразеологического словаря.

Ключевые слова: діалог, діалогіческая мовля, фразеологічність, фразеологіческие единицы, синонимические фразеологизмы, антонимические фразеологизмы, художественные произведения.

U. I. MYKHAILYSHYN

THE ACQUISITION OF PHRASEOLOGICAL UNITS SELECTED FROM THE B. KHARCHUK'S NOVEL «VOLYN»

The article dwells on phraseology as one of the prominent linguistic peculiarities of dialogue speech of the characters of any fiction writing. Together with occasionally and emotionally coloured speech phraseology provides conditions for functioning of synonymic and antonymic phraseological units in the dialogue speech of the characters. The examples of the used phraseological units are selected from the B. Kharchuk's novel "Volyn". The article suggests the work on the phraseological units of the author with the help of phraseological dictionary applied on the Ukrainian language lessons.

Keywords: dialogue, dialogue speech, phraseology, phraseological units, synonymic and antonymic phraseological units and fiction writing.

Кожний художній твір наповнений як монологічними, так і діалогічними частинами. Діалогічні тексти, єдності, репліки яскраво презентують мовлення героїв, його лексико-фразеологічне багатство, емоційно-експресивне забарвлення, культурологічне і волюнтативне функціонування, логіко-мисленнєве спрямування.

Різні галузі усного діалогічного мовлення досліджували українські і зарубіжні вчені, серед яких Е. Е. Вільчек, О.В. Єфіменко, А. І. Ляшкевич, Є. В. Мунтян, Л. В. Єскалкін, Е. Я. Палихата, Г. М. Уайзер та ін. Але діалогічне мовлення, відображене письменниками в

художніх творах, яке позбавлене окремих усномовленневих характеристик – вимови, наголошення, інтонації, жестів, міміки тощо, ще не було предметом наукового дослідження, так само, як і явища фразеологічної полісемії, синонімії та антонімії в діалогічному мовленні творів різних українських письменників, зокрема Б. Харчука. Фразеологізми, виявлені у творах Б. Харчука, можуть активно поповнювати лексико-фразеологічний запас учнів загальноосвітньої школи. Саме ця ситуація і спричиняє актуальність нашого дослідження.

Мета статті полягає в тому, щоб продемонструвати полісемічні, синонімічні та антонімічні відношення у фразеологічних одиницях діалогічного мовлення творів Б. Харчука з метою їх успішного засвоєння на уроках української мови.

Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити такі завдання:

1) охарактеризувати фразеологічність як одну з провідних особливостей діалогічного мовлення;

2) продемонструвати вплив ситуаційності на вживання фразеологічних одиниць у діалогічному мовленні героїв творів Б. Харчука;

2) з'ясувати значення емоційно-експресивного впливу на мовця під час спонтанної реакції на репліку чи поведінку співрозмовника у процесі використання фразеологічних одиниць індивідуумів;

4) обґрунтувати полісемічні, синонімічні та антонімічні зв'язки, виявлені у фразеологічних одиницях діалогічного мовлення аналізованих текстів;

5) вказати на важливість роботи над збагаченням мовлення школярів фразеологізмами, вибраними з творів Б. Харчука.

Відзначимо, що діалогічне мовлення характеризується ситуаційністю (співвідношення в ньому мовних і немовних знаків, які компенсуються умовами ситуації), клішованістю (взаємодія готових і неготових (конструктивних знаків), еліптичність (участь у діалогах повних і скорочених конструкцій), фразеологічність (наявність або відсутність знаків переосмислення), стилістичною диференційністю (віднесення знаків до певних соціально-стилістичних категорій). Усі названі лінгвістичні особливості тісно між собою пов'язані в мовленні, яке засвоюється разом із материнським словом у рідному мовленнєвому оточенні. Кожен з лінгвістичних чинників діалогічного мовлення має свої особливості, які заслуговують спеціального розгляду.

Предметом вивчення фразеології, в шпрокому розумінні цього слова, є вивчення закономірностей, що зумовлюють несвободу сполучення слів і словесних значень [3, с. 460]. Фразеологічними одиницями вважаються тільки ті, які пов'язані з переосмисленням хоча б одного компонента. Поняття фразеологічності спрямовано у мовознавстві на виокремлення «фразеологічних» одиниць у певну систему (рівень) мови на основі ознаки несвободи сполучення компонентів, що у них входять. Термін фразеологічність у нашому дослідженні стосується мовлення письменника. Фразеологічність його творів проявляється в насиченні мовлення автора і його героїв фразеологічними одиницями. У нашому випадку фразеологічність розуміється як один із виявів тенденції «економності та ефективності мовленнєвого висловлювання, що реалізує здатність словосполучень досягати великої компактності, стійкості і підвищеного інформаційного та емоційно-експресивного ефекту за рахунок образного переосмислення словосполучення загалом або його частин» [4, с. 25].

Фразеологічність властива не тільки усному, а й писемному мовленню, тому було б несправедливо відносити її лише до сфери усного спілкування. Однак у діалозі, де «мова виявляє своє справжнє буття, усі властивості мовлення, в тому числі фразеологічність, виступає у своєму найбільш безпосередньому, первинному і природному вигляді» [1, с. 56]. Фразеологія – це не розкіш, якою можна нехтувати, а невід'ємна ознака, належність мовлення. Діалогічне спілкування, позбавлене фразеологічності, значно збіднюється, стає невиразним, мало дієвим, неколоритним, стилістично дифузним. І навпаки, діалогічне мовлення, збагачене фразеологічними одиницями, демонструє багатство, різноманітність і колоритність українського мовлення. Це добре видно, зокрема, у творах Б. Харчука:

– ... *На ній світ клином не зійшовся* [8, с. 6];

– *Скільки в тебе метрів? Чи, може, як кіт наплакав?* [8, с. 16];

– *Будеш ти в мене ноги лизати* [8, с.170];

– *Б'ються мов риба об лід* [8, с. 130];

- ... *Тепер і йому, і собі світ зав'язала* [8, с. 230];
- *Та не будь ти ні риба ні м'ясо* [8, с. 522];
- *Можеш не дупати баньками...* [8, с. 118].

У кожній природній (реальній) ситуації діалогічне мовлення відбувається по-різному. Природна ситуація складається з передситуації, обставин і відношень, які створюють мотиви, стимули, інтенції, умови і мету здійснення мовленнєвої дії. Вплив навколишнього світу на зміст і структуру діалогічного мовлення зумовлений ситуаційним характером навколишньої дійсності. Ситуаційність є властивістю мовлення, яка відображає і впражає дійсність мовними засобами, підводячи до них немовні. Вона дозволяє широко замінювати «слова змісту» «словами вираження», застосовувати різні неповні форми і конструкції, змінювати інтонаційний рисунок. Ситуаційність властива будь-якому висловлюванню, але не однакою. Розширення опори на ситуацію веде до редукції мовних компонентів, а скорочення – до розгортання. В діалозі легше простежуються коливання відповідності мовних і немовних засобів. Зміна міри ситуаційності є картиною рухомої рівноваги, що регулюється системою поточних корекцій, в яких враховуються потоки аферентних сигналів аудитивної і візуальної властивостей, що поступають від співрозмовника і обставин [4, с. 15].

Ситуація в діалогічному мовленні спрямована на продукування висловлювання, так би мовити, ззовні, для доповнення його мовних елементів, яких не вистачає для повного взаєморозуміння співрозмовників. У художньому творі ситуація спричиняється його змістом, описом героїв, їх стосунків, подій, вчинків дійових осіб, характером кожної особи тощо, наприклад:

- *Шукай, Василю, голку в сні* [8, с. 6];
- *У Павла снігу взимку не випросиш. – А в Петра? – Яблучко біля яблуні падає* [8, с. 19];
- *Дав би Бог теляті вовка з'їсти* [8, с. 24];
- *Я уплітаю, аж за вухами ляцить* [8, с. 45];
- ... *Рот до вух дереш* [8, с. 116];
- *Ні світ, ні зоря* [8, с. 167].

Б.Харчук яскраво описує особисті враження дійових осіб, які влучно виражали свої думки засобами барвистої української фразеології.

Використання фразеологічних одиниць у діалогічному мовленні відбувається в результаті взаємного емоційно-експресивного впливу співрозмовників під час спонтанної реакції на репліку чи поведінку один одного або відсутньої особи, про яку йдеться чи мається на увазі. Емоції – це переживання життєвих явищ і ситуацій, зумовлених відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта. Емоційність розуміється як властивість людини, що характеризує зміст, якість і динаміку її емоцій і почуттів. Змістові аспекти емоційності відображають явища і ситуації, які мають особливу значущість для суб'єкта [5, с.463], наприклад:

- *Май Бога в серці, перехрестися спершу* [8, с. 45];
- *Байдики б'єш?* [8, с. 81];
- *Держіть язик за зубами* [8, с. 113];
- *Мені рот не затулиш!* [8, с.113].

Кожний фразеологізм, крім словникового значення та індивідуально внесеного додаткового змісту, має емоційну семантику.

З розвитком української мови фразеологічні одиниці набувають додаткових відтінків у значенні. У творчості Б. Харчука можна спостерігати фразеологічні одиниці, які мають багатозначні, синонімічні та антонімічні навантаження. Наявність у семантичній будові фразеологічної одиниці двох і більше значень називається багатозначністю (полісемією) [2, с. 224], що спостерігається, наприклад, у таких фразеологічних одиницях: *дулю під ніс дадуть* [8, с. 83] – зі значенням залишатися без нічого; у нашому випадку – нічого не заробити або нічого не дістанеться комусь. У діалогічній репліці – «*О, певно, Зінька забила йому баки*» [8, с.22] фразеологізм *забивати баки* вживається у двох значеннях: 1) розмовами, балачками відвертати чиюсь увагу від когось, чого-небудь; заморочувати, задурювати голову кому-небудь; 2) не давати кому-небудь сказати слова, промовити щось; затуркувати [6].

Синонімічними називаються такі фразеологізми, які позначають той же предмет дійсності, впражають те ж поняття, відтіняючи різні його сторони. Вони близькі чи тотожні за

значенням або відрізняються образною структурою, значенням, емоційно-експресивним забарвленням. Синонімічні фразеологізми здатні об'єднуватися у синонімічні ряди, які складаються з декількох фразеологізмів [7]. Наведемо приклади синонімічних фразеологізмів діалогічного мовлення, взятих з творів Б. Харчука:

- *Оріх не по зубах. – Далеко кущому до зайця* [8, с. 136];
- *Зуб на зуб не попадає. – Цокотить зубами* [8, с. 134];
- Не піп, то й в ризу не одягайся* [8, с. 504];
- А ви не суньте носа до чужого проса* [8, с. 422];
- *Не стромляй носа до чужого проса, ніхто й носа не одрубає* [8, с. 231];
- Дулю під ніс дадуть* [8, с. 83] – у значенні нічого не зробиш;
- *Заробиш з голого сорочку* [8, с. 24];
- Дорвалася кішка до сала* [8, с. 70];
- Я уплітаю, аж за вухами ляцить* [8, с. 45];
- *...Ганяєш ложкою...* [8, с. 117];
- ...Не по своїй голові капелюха облюбував* [8, с. 23];
- *Дав би Бог теляті вовка з'їсти* [8, с. 24];
- Дулю під ніс дадуть* [8, с. 83] – нічого тобі за це не зроблять;
- *Насип тепер йому солі на хвіст* [8, с. 88] – нічого йому не зробиш;
- Що було, погуло* [8, с. 23];
- *Перемелеться, мука буде* [8, с. 205].

Антонімічні фразеологізми – це фразеологічні одиниці з протилежними значеннями. Наприклад: *жити як кішка з собакою – жити душа в душу, рукою подати – за тридев'ять земель*. У творах Б. Харчука також спостерігаються антонімічні фразеологізми, наприклад: – *Треба держати язик за зубами. – Ти мені рот не затулиш* [8, с. 113] та ін.

Серед фразеологічного матеріалу спостерігається використання прислів'їв і приказок, якими активно послуговуються герої творів Б. Харчука і автор у процесі подання тексту художнього твору.

У діалогічних репліках героїв художніх творів використано дуже багато прислів'їв, приказок, що збагачують, урізноманітнюють висловлювання героїв, роблять їх яскравими особистостями, які вміють просто і барвисто, влучно і доречно, а часом і дошкульно висловити свою думку. До них належать такі прислів'я:

- *...Сім раз мір, а раз відріж...* [8, с. 80];
- *Силуваним конем поля не обробиш* [8, с. 91];
- *...Брехня на брехні їде і брехнею поганяє...* [8, с. 104];
- *Любов, що кільце, а в кільця нема кінця* [8, с. 141];
- *Наука не йде без бука* [8, с. 222];
- *Не наївся, не налижешся* [8, с. 230];
- *Про вовка помовка, а вовк в хату* [8, с. 258];
- *Де дві баби зберуться, там і ярмарок* [8, с. 262];
- *Не так сталося, як гадалося* [8, с. 265];
- *Втоптала ти свій ряс, змарнувала барвіночок* [8, с. 282];
- *Якщо моє не в лад, то я зі своїм назад* [8, с. 286];
- *Мовчиш, глуха, менше гріха* [8, с. 345];
- *Собака бреше, вітер розносить* [8, с. 281];
- *...Даютъ – бери, б'ють – втікай* [8, с. 422];
- *Чому бувати, того не минувати* [8, с. 433];
- *...Судженого конем не об'їдеш* [8, с. 434];
- *Хвалилася синиця підпалити море* [8, с. 435];
- *Питався вітер бурі, нащо дахи вона зриває* [9, с. 22];
- *До булави треба голови* [9, с. 125];
- *Зелененько, бо далеченько* [9, с. 137];
- *Не до танцю, коли черевики тиснуть* [9, с. 143];
- *Корова реве, ведмідь реве, а хто кого дере – і чорт не розбере. Від чужого собаки відбився б, а він зжере* [9, с. 146];

– *Коло миски мерзне, за роботою околіє* [9, с. 163] та ін. Зауважимо, що багато із фразеологізмів повторюються в кожній частині «Волині» та в інших творах Б. Харчука.

Велику кількість фразеологічних одиниць використовує письменник і поза діалогічним мовленням, зокрема: *наче вітром здуло, очікує свою годину, билася пісня, на серце налягала туга, ні привіту, ні відповіді* [8, с. 22]; *відчув себе на сьомому небі* [8, с. 25]; *заснув як забитий* [8, с. 27]; *ні сіло ні впало* [8, с. 29]; *датися взнаки* [8, с. 67]; *багатий не спить: гроші лічить* [8, с. 105]; *вода і то камінь точить* [8, с. 72]; *сором не дим, очі не виїсть* [8, с. 111]; *залила сала за шкіру* [9, с. 46].

Читання творів Б. Харчука сприяє збагаченню лексико-фразеологічного запасу учнів. Учитель української мови має можливість, проводячи інтеграційні уроки, поєднувати мовний матеріал зі сталими словосполученнями, вибраними з художнього твору на уроках літератури. При цьому учитель може давати школярам такі завдання:

1. Відшукати у творі Б. Харчука фразеологізми і записати їх.
2. За фразеологічним словником подати тлумачення виписаних фразеологічних одиниць.
3. Ввести виписані фразеологічні одиниці у свій контекст.
4. Відшукати у творі Б. Харчука прислів'я і приказки, пояснити їх значення.
5. Ввести знайдені приказки у власний контекст.
6. Пояснити, які комунікативні якості мовлення забезпечуються у процесі вивчення фразеології.
7. Єкласти текст (5–6) речень, використовуючи фразеологізми: *душа не з лопуцька* [8, с. 276]; *почуватися на сьомому небі* [8, с. 25]; *скільки око сягає* [8, с. 43].
8. Виписати з уривка твору Б. Харчука фразеологізми з порівняльними сполучниками: *як, мов, немов, наче, неначе*.
9. Єкласти речення із фразеологізмами: *хоч круть, хоч верть; не було рісочки в роті; чує кішка, чиє сало вкрала*.
10. Єкласти текст і з'ясувати в ньому значення фразеологізму *ні світ, ні зоря*.

Робота над вибіркою фразеологічних одиниць з творів будь-якого письменника і виявлення їх значень відбувається за допомогою фразеологічних словників, з якими учні ознайомлюються з перших уроків опрацювання фразеології. Кожний урок у 5 і 6 класах основної школи, а також у 10 класі старшої ланки навчання проводиться на матеріалі фразеологічного словника, який допомагає учням краще зрозуміти значення фразеологізмів і доречність його використання в тій чи іншій усномовленнєвій ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Избранные психологические исследования – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956. – 363 с.
2. Мова наша – українська: навч.-метод. посібник для вчителя / Л. І. Мацько, О. М. Семенов, Н. Б. Голуб та ін. / за ред. Л. М. Мацько. – К.: Богданова А. М., 2011. – 512 с.
3. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М.: Просвещение, 1972. – 460 с.
4. Очерки методики обучения усной речи на иностранных языках / руковод. кол. авт. В. А. Бухбиндер. – К.: Вища школа, 1980. – 248 с.
5. Петровский А. В. Психология. Словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
6. Фразеологічний словник української мови. У 2-х т. / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1993.
7. Ужченко В. Д. Вивчення фразеології в середній школі: посібник для вчителя / В. Д. Ужченко. – К.: Радянська школа, 1990. – 175 с.
8. Харчук Б. М. Волинь: роман. Тетралогія. Книга перша-друга / Б. М. Харчук. – К.: Дніпро, 1988. – 751 с.
9. Харчук Б. М. Волинь: роман. Тетралогія. Книга третя-четверта / Б. М. Харчук. – К.: Дніпро, 1988. – 567 с.